

AMBIVALENTNOSŤ ĽUDSKÝCH PRÁV A NEURČITOSŤ ICH POJMU Z POHLADU FILOZOFIE

ZUZANA PALOVIČOVÁ, Katedra filozofie FF UCM v Trnave, Trnava, SR

PALOVIČOVÁ, Z.: Ambivalence of Human Rights and Vagueness of Their Concept: A Philosophical View
FILOZOFIA, 70, 2015, No. 9, pp. 759-769

The contribution deals with the concept of human rights from philosophical perspective. It tries to answer the question whether a rationally and universally valid definition of human rights is possible at all. In its first part a general characteristics of human rights is offered followed in its second part by the exploration of prevailing ways of justification of human rights in contemporary philosophy. It is argued that the basis of human rights is defined variously and that due to different values giving the legitimacy to human rights we have various lists of the latter. It is this ambivalent basis of human rights that subverts their moral authority.

Keywords: Human rights – Discursive ethics of law – Rationalistic natural law – Human dignity – Universal interests – Freedom

Úvod. Len málo pojmov sa tak často vyskytuje v súčasných politických diskusiách ako pojem ľudských práv. Tento pojem predstavuje prakticko-politický koncept, ktorý je predmetom rôznych teoretických disciplín: politickej a právnej filozofie, politickej vedy či teórie práva. Definícia ľudských práv je pestrá. Je to inštitucionálna požiadavka obsahujúca pozitívne a negatívne povinnosti, ktorými sú politické inštitúcie viazané vo vzťahu k občanom. Sú to univerzálne morálne normy, ktoré sú odôvodnené božstvom, všeobecne zdieľanými presvedčeniami, ľudskou prirodzenosťou alebo hodnotami. Sú vnímané ako základné predpoklady ľudskej existencie. Je to právny vzťah v národnom a medzinárodnom práve a pod. Mnohoznačnosť týchto rolí má za následok pochybnosti o objektívnom základe ľudských práv a ich obsahu. Ktoré záujmy by mali byť zakotvené ako ľudské práva a aký druh ochrany status ľudského práva udeľuje? Akýkoľvek dotaz o pôvode, podstate a obsahu ľudských práv odhaľuje závažné koncepčné nedostatky, ktoré treba objasniť, ak ľudské práva majú požívať autoritu. Niektorí autori však argumentujú, že problémy s racionálne a univerzálne platnou definíciou ukazujú, že rétorika ľudských práv je v skutočnosti iba opis kontroverzného súboru ideálov.¹

¹ Pozri napríklad (Husak 1984, 125-141). Kontrast medzi rozšíreným používaním myšlienky ľudských práv a intelektuálnym skepticizmom týkajúcim sa ich racionálne platného zdôvodnenia nie je novinkou. Americká deklarácia ľudských práv z roku 1776 považovala za „samozrejmé“, že „Stvoriteľ obdaril všetkých istými neodcudziteľnými právami“. Francúzska deklarácia „práv človeka“, ktorá vznikla o trinásť rokov neskôr, tvrdila, že „ľudia sa narodia a ostávajú slobodnými a rovnocenní, čo sa týka práv“.

V štúdiu skúmame pojem ľudských práv z hľadiska filozofie. Základná otázka znie: Ako možno definovať pojem ľudských práv s tak pestrou históriou a v takom širokom používaní tak, aby bol racionálne platný? Jednou z možností je stanoviť definíciu s odkazom na filozofické zdroje. Otázkou je, či takáto relatívne úzka definícia dokáže riešiť problém, akým je inflácia práva: všadeprítomné pokušenie preložiť všetky dôležité nároky do jazyka ľudských práv. Okrem toho filozofická koncepcia ľudských práv musí byť viazaná na spôsob, akým sa tento pojem používa dnes. História ľudských práv síce poskytuje prostriedky na premýšľanie o tom, čo pojem znamená, ale ak sa definícia opiera iba o dejinnofilozofické koncepcie, ktoré nereflektujú modernú prax, vzniká riziko bezvýznamnosti. V štúdiu budeme skúmať filozofický základ doktríny ľudských práv. Po základnej charakteristike ľudských práv nasleduje analýza dominantných prístupov a ich ospravedlnenia na pôde súčasnej filozofie.

Základné znaky ľudských práv. Súčasná doktrína ľudských práv stelesňuje vieru v ich univerzálnosť.² Znamená to, že patria každému človeku od narodenia bez ohľadu na jeho rasu, pohlavie, vek, zdravotný stav, etnickú, národnostnú alebo štátnu príslušnosť. Aspekt univerzálnosti vedie k tomu, čo sa označuje ako antidiskriminačné jadro ľudských práv. Zákaz diskriminácie sa považuje za štrukturálny princíp ľudských práv. Medzi základné znaky ľudských práv patrí ich neodňateľnosť (nikoho nemožno týchto práv zbaviť), neodcudziteľnosť (nemožno ich previesť na iného), nepremlčateľnosť (nepodliehajú premlčaniu, a teda ich trvanie je počas života človeka časovo neobmedzené) a nezrušiteľnosť (existujú nezávisle od vôle zákonodarcu, ktorý ich uznáva, ale nemôže ich zrušiť).³

Ak chceme analyzovať zdroje idey ľudských práv, musíme skúmať zrod idey morálneho univerzalizmu, ktorý predpokladá existenciu racionálne identifikovateľných transkultúrnych a transhistorických morálnych noriem. Vznik a vývoj teórie ľudských práv je totiž neoddeliteľne zviazaný s jeho vývojom, Počiatky morálneho univerzalizmu sú obvykle spájané s Aristotelom a stoikmi. Aristoteles v *Etike Nikomachovej* argumentuje v prospech existencie prirodzeného morálneho poriadku, ktorý by mal poskytnúť základ všet-

V protiklade k tomu J. Bentham vo svojom diele *Anarchical Fallacies* z roku 1791 a 1792 (namierenom proti francúzskym „právam človeka“) odmietol tieto vyhlásenia ako „úplný nezmysel, nebezpečný nonsens“. Argumentoval tým, že deklarácii ľudských práv chýba právny status, pretože „z práva prírody môžu vziť iba ‚zdanlivé práva‘“. Pozri: Bentham, J. (1792): *Anarchical Fallacies, Being an Examination of the Declaration of Rights Issued during the French Revolution*. Znovu vyšlo in: *The Works of Jeremy Bentham*, 2nd ed. Ed. J. Bowring. Edinburgh: William Tait, 1843, 501-523. Dostupné na: <http://oll.libertyfund.org/titles/bentham-the-works-of-jeremy-bentham-vol-2> (navštívené 15. 10. 2015).

² Pojmom *súčasná doktrína ľudských práv* bývajú označované všetky vyhlásenia, konvencie a zmluvy, ktoré pramenia vo *Všeobecnej deklarácii ľudských práv*, prijatej Valným zhromaždením OSN dňa 10. 12. 1948. Tá bola doplnená o také dokumenty, ako sú *Európsky dohovor o ochrane ľudských práv a základných slobôd* (1953) a *Medzinárodný pakt o hospodárskych, sociálnych a kultúrnych právach* (1966). Konkrétne ambície obsiahnuté v týchto troch dokumentoch boli posilnené nespočetnými ďalšími vyhláseniami a dohovormi.

³ Pozri Listina základných práv a slobôd. Zbierka zákonov 23/1991. Dostupné na: www.zbierka.sk/sk/prevpisy/23-1991-zb.p-937.PDF (navštívené 15. 10. 2015).

kým systémom práva. Odvolanie sa na prirodzený poriadok poskytuje kritériá hodnotenia legitimity človekom vytvorených právnych systémov. Podľa Aristotela prirodzené právo má „všade rovnakú platnosť a je nezávislé od súhlasu alebo nesúhlasu ľudí. Naopak zákonné právo je to, na obsahu ktorého pôvodne nezáleží, ktoré sa stáva však záväzným, len čo je stanovené“ (Aristoteles 1979, 129). Viera v existenciu univerzálneho morálneho poriadku a takzvaná doktrína prirodzeného práva ovplyvňovala teóriu práva v priebehu nasledujúcich storočí.⁴

Základom doktríny prirodzeného práva je viera v existenciu prirodzeného mravného poriadku. Prirodzený zákon predchádza reálne spoločenské a politické systémy. Často sa počiatky sekulárneho chápania ľudských práv hľadajú v 17. storočí, zvlášť u Grotia. Následne vznikli dve odlišné školy myslenia zaoberajúce sa prirodzenými právami. Jedna, predstavovaná Hobbesom, prisudzovala neobmedzené právo na slobodu ľuďom v ich prirodzenom, t. j. predpolitickom stave (Hobbes 2009, 91). Prirodzený stav je podľa Hobbesa stav vojny všetkých proti všetkým. Každý je nepriateľský voči každému a zároveň každý usiluje o sebazáchovu a vlastný prospech. Egoizmus a vlastný záujem vedie k tomu, že ľudia sa vzdávajú niektorých svojich práv a delegujú ich na vládcu. Toto právo však bolo viac menej plne odovzdané, keď ľudia vkročili do občianskej spoločnosti. V tomto ohľade bola teória prirodzených práv plne zlučiteľná s absolútnou mocou vládcu. Hobbes je zástancom silnej politickej autority, ktorú pokladal za jedine schopnú zabrániť stavu občianskej vojny ako najväčšiemu zlu, ktorému sa treba vyhnúť. Prenesenie vlastných práv na suveréna je podmienkou zabránenia chaosu a zabezpečenia existencie práva.

Naproti tomu radikálnejší teoretici zastávali názor, že zatiaľ čo niektoré práva boli v záujme zachovania spoločenského mieru odovzdané vláde, iné jej odovzdané neboli a ľudia sa ich môžu dovoliavať proti vláde, ktorá ich utláča. Práve táto radikálnejšia teória sa stala dominantnou teóriou prirodzených práv. V najzreteľnejšej podobe bola artikulovaná v diele J. Locka. Boží prirodzený zákon podľa Locka stanovuje, že „nikto nemá právo obmedzovať druhého v jeho živote, zdraví, slobode alebo majetku“ (Locke 1965, 141). Možno povedať, že tento zákon udeľuje každému prirodzené právo na vlastný život, slobodu a majetok a zároveň každému ukladá prirodzenú povinnosť rešpektovať život, slobodu a majetok iných. Na rozdiel od Hobbesa Locke oponuje ideí silnej centrálnej moci. Právo na vládnutie spája s povinnosťou vládnuť v záujme a v prospech ovládaných. Pokiaľ nie je táto podmienka splnená, zakladá právo na vzburu proti vláde. Prirodzených práv, t. j. práva na život, práva na majetok a práva na slobodu, sa ľudia nevzdali. Tieto práva sú neodcudziteľné. Znamená to, že nikto nemá morálne oprávnenie dať svoj život alebo slobodu k dispozícii niekomu inému. O tieto práva môže byť pripravený iba v prípade, že porušuje práva iných.

Ďalšie posilnenie idey prirodzených práv priniesol I. Kant. Kantova politická doktrína bola odvodená z jeho morálnej filozofie. Kant vychádzal z fundamentálnej rovnosti všetkých ľudí, ktorá spočíva v tom, že každý má schopnosť slobodnej voľby a racionality.

⁴ Podrobnú dejinnofilozofickú analýzu prirodzených práv od Platóna cez stoikov, Hobbesa, Locka až po I. Kanta pozri v (Havlíček 2014).

Racionalita podľa Kanta vyžaduje od každého, kto slobodne volí medzi rôznymi možnosťami konania, aby zvolil také pravidlo, ktoré môže byť prijaté ako univerzálna morálna norma. To znamená, že bolo by nerozumné očakávať, že ostatní prijmú za svoje také pravidlo, ktoré nebude všeobecne považované za dobré.⁵ Schopnosť každého racionálneho bytia zistiť správnosť či nesprávnosť vlastných princípov a určovať svoje konanie rozumom, tvorí podľa Kanta základ ľudskej dôstojnosti. Iba v spoločenstve, v ktorom každý koná autonómne, pričom nezasahuje do autonómie ostatných, možno s človekom zaobchádzať ako s účelom samým osebe, a nie ako s prostriedkom na dosiahnutie iných cieľov. Kantovu koncepciu možno považovať za základ moderného chápania ľudských práv. Ľudské práva sú práva, ktoré dávame sami sebe ako racionálne, autonómne a formálne rovnocenné bytosti.

V dvadsiatom storočí sa otázka ľudských práv stala súčasťou širšieho sporu o zdrojoch legitimacy práva. Pojem ľudských práv sa stal jedným z korektívov a najzávažnejších oponentov tzv. právneho pozitivizmu. V základoch sporu medzi prirodzeno-právnymi teóriami a právnym pozitivizmom stál závažný filozofický problém vzťahu medzi právom, ako fakticky je, a právom, ako má byť, resp. medzi právom a morálkou.⁶ V priebehu týchto diskusií sa ukázalo, že pojem ľudskej prirodzenosti predstavuje jeden z najslabších článkov zdôvodnenia ľudských práv.⁷ Otázka, ako zdôvodniť ľudské práva tak, aby boli racionálne platné a univerzálne záväzné, sa stala opäť naliehavou. Súčasná teória ľudských práv sa vyznačujú silným dôrazom na rovnosť jednotlivcov, ktorá vyžaduje aj pozitívne zásahy zo strany štátu, napríklad vo sfére sociálnej ochrany. Tým sa výrazne líšia od teórií prirodzených práv, ktoré boli zamerané viac na identifikovanie formálnych podmienok rovnosti, ale hlavne požadovali, aby štát upustil od zásahov do života jednotlivcov. Po druhé, zatiaľ čo obhajcovia prirodzených práv mali tendenciu chápať človeka ako jednotlivca, zástancovia súčasných ľudských práv kladú väčší dôraz na ochranu rodiny a komunity. Po tretie, pojem ľudských práv slúži ako legitimizácia rôznych rezolúcií politických reprezentácií jednotlivých štátov i medzinárodných inštitúcií a ako jeden zo základov jurisdikcie medzinárodných tribunálov. Znamená to, že súčasná teória ľudských práv sa vyznačujú silnejšou medzinárodnou orientáciou, než aká sa nachádzala v argumentoch na podporu prirodzených práv.⁸ V druhej časti štúdie naznačíme niektoré východiská, ktoré sú pertraktované v súčasných teóriách ľudských práv.

Habermasov pokus o reformuláciu ľudských práv. Chápanie povahy a podstaty ľudských práv možno odvodiť buď prirodzeno-právne, alebo axiologicky, odvolaním sa na ideály, akými sú rovnosť, autonómia, ľudská dôstojnosť, základné ľudské záujmy,

⁵ Z predpokladu racionality a autonómie Kant vyvodil tzv. kategorický imperatív, pravidlo, ktoré by sa mohlo stať základom univerzálne platnej morálky. Jeho základná formulácia znie takto: „Konaj iba podľa tej maximy, o ktorej zároveň môžeš chcieť, aby sa stala všeobecným zákonom“ (Kant 2004, 48).

⁶ Bližšie k tomuto sporu pozri napríklad: (Alexy 2009; Nemeč 2014).

⁷ K problematike pojmu ľudskej prirodzenosti pozri (Sedová 2008).

⁸ Bližšie pozri (Nikel 1987, 8-10).

schopnosti racionálne konať alebo demokracia. Na margo tohto zdôvodňovania len poznamenávame, že hodnotovému zdôvodňovaniu sa v súčasnosti v politickej, právnej a v morálnej filozofii dáva prednosť.

Najčastejším argumentom v prospech zdôvodnenia ľudských práv je argument, že ľudské práva existujú v záujme ochrany ľudskej dôstojnosti. *Všeobecná deklarácia ľudských práv* z r.1948 stelesňuje tento cieľ vo vyhlásení: „Všetci ľudia sa rodia slobodní a rovní v dôstojnosti aj v právach“ (čl. 1). Aj preambula zdôrazňuje vieru „v základné ľudské práva, v dôstojnosť a v hodnotu ľudskej osobnosti“.⁹ Ľudská dôstojnosť zohráva dôležitú úlohu aj v medzinárodnom diskurze o ľudských právach a v legislatíve. Zaujímavú exemplifikáciu dôležitosti tohto pojmu ponúka výklad nemeckého Spolkového ústavného súdu, pokiaľ ide o vyhlásenie o protiústavnosti zákona o vzdušnej bezpečnosti z roku 2006. Podľa názoru tohto ústavného súdu rešpektovanie ľudskej dôstojnosti každého človeka zakazuje štátu rozhodovať o jednotlivcovi len ako o prostriedku na iný účel, nech by to bolo aj v záujme záchrany života mnohých iných osôb. Inými slovami, zákon nedovoľuje zostreliť osobné lietadlá premenené na bomby ani za cenu ochrany života potenciálnych obetí na zemi.¹⁰

Zrejme najvplyvnejší pokus o racionálnu reformuláciu pojmu ľudských práv, rezonujúci v pojme ľudskej dôstojnosti, ponúkol Jürgen Habermas. Autor sa pokúsil zbaviť akýchkoľvek antropologických predpokladov, ktoré sú spojené s pôvodnou artikuláciou ľudských práv ako prirodzených práv.¹¹ Ľudskú dôstojnosť považuje za „morálny prameň“, z ktorého sa napája obsah všetkých základných práv (Habermas 2012, 19). Idea ľudskej dôstojnosti „tvorí akýsi portál“, ktorým sa do práva importuje rovnostársky univerzalistický obsah morálky. Idea ľudskej dôstojnosti je pojmovým svorníkom, ktorý skĺbi morálku rovnakého rešpektu s pozitívnym právom a s demokratickou jurisdikciou tak, aby za protirečivých historických okolností mohlo vzniknúť politické zriadenie založené na ľudských právach. Habermas kladie otázku, akú rolu hral pojem ľudskej dôstojnosti pri zmene perspektívy od morálnej povinnosti voči druhej osobe k jej právnemu uznaniu, pri ktorom sa vzájomne chápeme ako nositelia určitých práv a nárokov. Vyjadrené Habermasovými slovami: „Namiesto morálne prikázaného šetrenia zraniteľnej druhej osoby nastupuje sebavedomá požiadavka právneho uznania sebaurčeného subjektu, ktorý žije, cíti a koná podľa svojho vlastného úsudku“ (Habermas 2012, 28-29). Habermas chápe presadzovanie a rozširovanie ľudských práv ako výsledok sociálnych a politických zápasov, ktoré odhaľujú porušovanie ľudskej dôstojnosti. „Požadovanie a presadzovanie ľudských práv málokedy prebiehalo pokojne. Ľudské práva vzišli z násilných, neraz revoluč-

⁹ Pozri: Všeobecná deklarácia ľudských práv. Dostupné na: http://www.snsfp.sk/CCMS/files/Vseobecna_deklaracia_ludskych_prav.pdf (navštívené 15. 10. 2015). Zakladajúce dokumenty OSN, ktoré výslovne etablojú súvislosť ľudských práv s ľudskou dôstojnosťou, boli nepochybne odpoveďou na masové zločiny nacistického režimu a na masakre druhej svetovej vojny.

¹⁰ Bližšie pozri (Habermas 2012, 16).

¹¹ Habermasova koncepcia ľudských práv bola formulovaná v rámci diskurzívnej teórie práva. Analýza a zhodnotenie predpokladov Habermasovej koncepcie (univerzálnej gramatiky, intersubjektívneho chápania individua a diskurzívnej etiky) pozri v (Sedová 2012).

ných zápasov o uznanie“ (Habermas 2012, 34). V protiklade k iným prístupom, ktoré pripisujú ľudskú dôstojnosť človeku na základe jeho vnútornej hodnoty ako biologického druhu, charakterizovaného jazykom, racionalitou, schopnosťou lásky, slobodnou vôľou, morálnym konaním či kreativitou, Habermas spája pojem ľudskej dôstojnosti s konkrétnymi bojmi za ľudské práva. Tým využíva tento pojem nielen ako filozofický nástroj na odvodenie obsahu ľudských práv, ale aj ako koncepčný rámec chápania morálnej dynamiky ľudských práv v praxi. Historické skúsenosti s ponižovaním a znevažovaním, ktoré boli interpretované vo svetle ľudskej dôstojnosti, sa stávajú motívom klásť odpor existujúcej praxi. Umožňujú spoločenské rozhorčenie artikulovať v jazyku pozitívneho práva. Tento prístup má tiež potenciál objasniť kontinuitu medzi historickou tradíciou a súčasnou praxou ľudských práv.

Habermas zdôrazňuje, že pojem ľudských práv skrýva v sebe určitú dvojznačnosť. Ľudské práva „nám ukazujú janusovskú tvár, ktorá sa zároveň obracia na morálku aj právo“ (Habermas 2012, 24-25). Na jednej strane sú explicitne uvádzané v existujúcich ústavách právami v pozitívnom právnom zmysle tohto slova. Bez ohľadu na svoj výlučne morálny obsah majú formu pozitívnych, trestom vymáhateľných subjektívnych práv, ktoré jednotlivcovi zaručujú nároky na slobodu. Na druhej strane sú tieto práva vzhľadom na svoju univerzalistickú formuláciu, teda to, že sú formulované ako práva akéhokoľvek človeka bez ohľadu na jeho občianstvo, tiež normami, ktoré majú „nadpozitívnu platnosť“. Znamená to, že sú občanom určitého štátu adresované nie ako občanom, ale ako ľuďom. Možno ich aplikovať na všetkých, aj na tých, ktorí nie sú občanmi daného štátu.

Podľa Habermasa majú ľudské práva od samého začiatku právnu povahu. Vyjadrujú tú časť morálky, ktorá môže byť transformovaná do donucovacieho práva a v podobe základných práv sa môžu stať politickou skutočnosťou. Sú koncipované tak, aby sa mohli konkretizovať cestou demokratického zákonodarstva a presadiť pomocou štátnych sankcií. Ľudské práva sa odlišujú od morálnych práv okrem iného tým, že sa zakladajú na inštitucionalizovaní, čiže musia byť vytvorené, a teda si vyžadujú demokratickú vôľu, zatiaľ čo morálne konajúce osoby samy seba pokladajú za subjekty, ktoré sú zakotvené v sieti povinností a práv. Ich špecifickosť oproti ostatným právam spočíva na fakte, že ich legitimita sa môže zakladať na čisto morálnych argumentoch, ktoré berú do úvahy to, čo je dobré pre každého, a nevyžadujú dodatočné etické alebo pragmatické úvahy. Napríklad právo na život je zdôvodnené tým, že je v záujme každej osoby. Možnosť, že ľudské práva potrebujú na svoje zdôvodnenie len morálne úvahy, podľa Habermasa viedla k mylnému dojmu, že ľudské práva je najlepšie chápať ako morálne normy. Avšak táto zvláštnosť nemení sama osebe právnu povahu ľudských práv.

Z tohto hľadiska treba ľudské práva chápať ako právne normy s morálnym obsahom, ako normy, ktoré zostávajú individuálnymi a vymáhateľnými právami. Habermas poukazuje na to, že ľudské práva stále čakajú na plný právny status, ktorý podľa neho možno realizovať len formou kozmopolitného právneho poriadku, ktorý ešte iba musí vzniknúť. Ľudské práva dnes tvoria „realistickú utópiu“ v tom zmysle, že zakotvujú ideálny cieľ spravodlivej spoločnosti v samých inštitúciách ústavných štátov (Habermas 2012, 37). Tento proces považuje za nedokončený projekt moderny. S touto ideou spravodlivosti

však do politickej a spoločenskej reality vstupuje napätie medzi ideou a skutočnosťou. Na jednej strane narastá rétorika ľudských práv, na druhej strane je zneužívaná ako legitimitačná pomoc v mocenskej politike. Habermasova pozícia stavia otázku, aké podmienky treba stanoviť, aby sa ľudské práva stali právne záväzné pre všetky štáty.

Protí Habermasovmu projektu ľudských práv možno formulovať nasledovnú výhradu. Ľudská dôstojnosť je mnohoznačný pojem. So zreteľom na to, ako interpretujeme zdroj ľudskej dôstojnosti, získava tento pojem veľmi odlišné významy a funkcie. Zatiaľ čo liberálne interpretovaný pojem dôstojnosti používame v univerzalistickom a egalitaristickom zmysle, podľa ktorého uznanie ľudskej dôstojnosti znamená uznať každého človeka ako subjekt práv, v iných kultúrach sa spája so stratifikovanou spoločnosťou: Človek sa správa dôstojne (so ct'ou), keď sa správa spôsobom zodpovedajúcim jeho postaveniu. Slovo *dôstojnosť* znamená významné sociálne postavenie a spoločenskú vážnosť (úctu, reputáciu). V tomto kontexte ľudská dôstojnosť závisí od sociálnej hodnoty človeka. V morálke a filozofii sa pojem ľudskej dôstojnosti tradične viaže s pojmom slobody a autonómie: Rešpektovať ľudskú dôstojnosť znamená rešpektovať autonómne racionálne voľby. Schopnosť každého racionálneho bytia zistiť správnosť či nesprávnosť vlastných princípov a určovať svoje konanie rozumom tvorí základ ľudskej dôstojnosti. V tomto kontexte je pojem ľudskej dôstojnosti zviazaný s morálnymi právami a povinnosťami. Diskusia medzi týmito odlišnými interpretáciami má rôzne praktické implikácie v takých komplikovaných otázkach, ako je otázka ľudských práv. Ale ak sú ľudské práva univerzálne normy, ktorých cieľom je chrániť ľudskú dôstojnosť, tak by sme mali zdieľať spoločnú víziu toho, čo je obsahom tohto pojmu. Bez zhody v tejto otázke idea ľudskej dôstojnosti nemôže byť postačujúcim pojmom zdôvodňujúcim ľudské práva ani nemôže byť ich konečným cieľom.

Ľudské záujmy ako zdôvodnenie ľudských práv. Alternatívne filozofické pokusy zdôvodniť ľudské práva vychádzajú z predpokladu základných ľudských záujmov. Zástancovia tohto prístupu argumentujú, že ľudské práva sú morálne oprávnené na základe ich inštrumentálnej hodnoty pri zabezpečovaní spoločných ľudských záujmov. Hlavnou funkciou ľudských práv je chrániť a podporovať určité základné ľudské záujmy.

Jedným z predstaviteľov tohto prístupu je James Griffin. Podľa tohto autora všetci ľudia majú spoločný záujem chrániť „schopnosť vybrať si a sledovať vlastnú koncepciu hodnotného života“ (Griffin 2008, 45). Tento univerzálny záujem obsahuje tri základné záujmy zdieľané všetkými osobami: možnosť rozhodovať (autonómia), možnosť konať voľby (sloboda) a materiálne podmienky (welfare – blahobyť). Z týchto záujmov vyplývajú podľa Griffina tri základné ľudské práva: právo na autonómiu, právo na slobodu a právo na sociálnu ochranu, ktoré sa potom premietajú do viacerých konkrétnych druhov práv (Griffin 2008, 149). Právo na autonómiu je zdrojom niekoľkých práv na nižšej úrovni, ktoré sú nevyhnutné na to, aby človek mohol žiť život podľa vlastných predstáv. Griffin medzi tieto práva zahŕňa právo na život, na slobodu od nadvlády, na určitú úroveň zdravia, na určitú minimálnu úroveň vzdelania a právo na informácie (Griffin 2008, 150). Radí sem aj právo na smrť (Griffin 2008, 221), aj keď pripúšťa, že naplnenie tohto práva

môže byť neuskutočiteľné z praktického hľadiska.

Ľudské právo na slobodu ako slobodu prejavu, náboženstva a zhromažďovania považuje za základ štandardných liberálnych práv (Griffin 2008, 159). Tieto práva zahŕňajú vylúčenie nielen aktívnych zásahov zo strany štátu do slobody jednotlivca, ale aj tých zásahov, ktoré ho môžu nútiť k autocenzúre. Právo na slobodu vyžaduje, aby človek mohol skutočne slobodne konať (Griffin, 160). Sociálna štruktúra, ktorá napríklad obmedzuje šance žien uplatniť sa, porušuje ich ľudské právo na slobodu (Griffin 2008, 163-164). Griffin zdôrazňuje, že súčasťou práva na slobodu je právo na vzdelanie, základnú zdravotnú starostlivosť, sociálnu ochranu atď. (Griffin 2008, 162.). Griffin uznáva, že niektoré tieto práva sa prekrývajú s právami na dobré životné podmienky. Je to z toho dôvodu, že ľudské práva sú vo svojej podstate nedeliteľné a vzájomne sa podporujú. Inými slovami, nemožno ich vnímať izolovane. Užívanie jedného práva závisí od užívania mnohých ďalších práv a žiadne ľudské právo nie je dôležitejšie ako iné. Tretiu kategóriu ľudských práv predstavujú sociálne práva. Tieto práva majú zaručiť určitú úroveň blahobytu, nielen jednoduchú obživu (Griffin 2008, 183).

James Griffin odmieta pokusy zdôvodniť ľudské práva „zhora nadol“, t. j. odvodiť ich z „najvyššej úrovne morálnych zásad, akými sú zásada užitočnosti, kategorický imperatív, alebo zo zdieľaných presvedčení“ (Griffin 2008, 2, 29). Pokúsil sa odvodiť ich obsah „zdola nahor“, teda na základe súčasného ľudskoprávneho diskurzu. Griffin uznáva, že tento prístup nie je bez problémov. V posledných rokoch nároky na status ľudského práva významne narastajú. Je tu však otázka, prečo záujem zakladá práva a ktoré záujmy zakladajú práva. Zakladá každý záujem právo? Pojem ľudskej dôstojnosti, na ktorý sa často odvolávajú aktivisti, trpí neurčitou. Potrebuje ďalšie kritériá, ak chceme adekvátne identifikovať jeho obsah. Griffin sa preto obracia na dejinnofilozofickú tradíciu ľudských práv a pojem ľudskej dôstojnosti od renesancie až po Kanta. Z historickej analýzy mu vyplynulo, že podmienkou ľudskej dôstojnosti bolo chrániť autonómiu, slobodu a blahobyt každého jednotlivca (Griffin 2008, 33). Ľudské práva tak odôvodňuje teleologicky ako ochranu základných záujmov každého jednotlivca.

Mnohí teoretici považujú tento prístup za jeden z najpresvedčivejších pokusov zdôvodniť ľudské práva. Apel na ľudskú zhodu ohľadom spoločných záujmov poskytuje ospravedlnenie rešpektovania širokého spektra ľudských práv. Sú to „obozretné dôvody“, ktoré ukazujú, že „ochrana vlastných základných záujmov vyžaduje ochotu druhých uznávať a rešpektovať tieto záujmy, čo zase vyžaduje vzájomné uznávanie a dodržiavanie základných záujmov druhých“ (Nikel 1987, 84). Adekvátne ochrana základných záujmov vyžaduje vytvorenie kooperatívneho systému, ktorého základným cieľom nie je podporovať spoločné dobro, ale ochrana a presadzovanie vlastného záujmu každého jednotlivca.

Problém spočíva v tom, že minimálne podmienky pre dôstojný život sú sociálne a kultúrne relatívne. Odvolávanie sa na dosiahnutie zhody na základných záujmoch potrebnej na stanovenie legitimacy univerzálnej morálnej doktríny komplikuje sociálna a kultúrna rozmanitosť. Ďalší problém spočíva v tom, že tento prístup predpokladá, že všetci jednotlivci sú relatívne rovnakí. Takýto model nemôže adekvátne obhájiť tvrdenie, že vlastným záujmom zdravého jednotlivca bude starostlivosť o záujmy zraniteľného či hla-

dujúceho jedinca v nejakej vzdialenej a chudobnej krajine. V takom prípade hladujúci človek nie je schopný ovplyvniť základné záujmy svojich náprotivkov. Zvlášť významná forma kritiky sa zameriava na dôsledky tohto prístupu v takzvaných „limitných prípadoch“, t. j. v prípade jedincov, ktorí sú dočasne alebo trvalo nespôsobilí konať racionálnym a autonómnym spôsobom. Zahŕňa to osoby, ktoré trpia demenciou, ľudí v kóme atď. Ak konštitutívnou podmienkou ľudských práv je schopnosť autonómie, tak z toho vyplýva, že jednotlivci nespôsobilí splniť toto kritérium nemajú legitímny nárok na ľudské práva. Uvedené námietky ukazujú, že odvolávanie sa na vlastné záujmy ako zdôvodnenie ľudských práv nemôže byť základom zabezpečenia univerzálneho morálneho spoločenstva a nemôže odôvodniť univerzálne ľudské práva.

Amartya Sen. Sloboda voľby ako základ ľudských práv. A. Sen zakladá ľudské práva na dôležosti slobody, ktorá tvorí ich skutkovú podstatu. Základným pojmom Senovho zdôvodnenia práv je pojem spôsobilosti (capabilities), ktorý definuje ako schopnosť osoby robiť hodnotné činy alebo dosiahnuť hodnotný stav bytia.¹² Pojem spôsobilosti je v princípe pojmom slobody. Reflektuje spektrum možností, ktoré človek má pri rozhodovaní o tom, aký život chce viesť. Len čo tieto možnosti má, môže sa rozhodnúť konať v súlade s vlastnými predstavami o spôsobe života, ktorý chce žiť.

Sen charakterizuje pojem slobody ako komplexnú a pluralitnú koncepciu zahŕňajúcu tak príležitosti, ako aj procesy. Sen argumentuje, že „príležitosti“ a „procesy“ sú dva aspekty slobody, medzi ktorými je nutné rozlišovať, pričom každý z nich si zaslúži špeciálnu pozornosť z hľadiska ľudských práv (Sen 2004, 330). Porušením ľudských práv môže byť odoprenie riadneho súdneho konania napríklad vzatím do väzby bez riadneho pojednávania. Rovnako ním môže byť aj odopieranie lekárskej starostlivosti. Pojem príležitostí teda označuje prostriedky, ktoré má konkrétna osoba k dispozícii, aby dosiahla ciele, ktoré si želá. Je pravdepodobné, že dvaja ľudia s odlišnými potrebami potrebujú odlišné objemy príjmu na dosiahnutiu rovnakých cieľov, pričom nerovnosti môžu byť intenzívnejšie, ako naznačuje pohľad na samotný príjmový faktor. Táto premenlivosť je daná rozličnými faktormi. V prvom rade sú to rozdiely veku, pohlavia, sociálnych rolí, miesta pobytu domácností a ďalších premenných, ktoré jednotlivec môže, ale nemusí mať pod kontrolou. Prístup zameraný na schopnosti umožňuje zohľadňovať parametrickú variabilitu vo vzťahu medzi prostriedkami na jednej strane a skutočnými možnosťami na strane druhej. Jednostranný dôraz na príležitosti však nepovažuje za dostatočný základ teórie ľudských práv, pretože sa nedokáže primerane vyrovnáť s procesným aspektom slobody. Samotné príležitosti zohľadňujú mieru slobody z hľadiska jednotlivca, ale nezohľadňujú slobodu občanov dovoľvať sa a využívať postupy, ktoré sú nestranné. Adekvátne teória ľudských práv musí brať do úvahy aj férovosť procesov.

Aby sa slobody, ktoré máme obraňovať alebo uprednostňovať, mohli kvalifikovať na podstatu ľudských práv, musia podľa Sena splniť isté „počiatočné (prahové) podmienky“ dôležosti a sociálnej ovplyvniteľnosti slobody (Sen 2004, 329). Počiatočné podmienky

¹² Analýzu Senovej koncepcie spôsobilosti pozri bližšie v (Palovičová 2013).

môžu zabrániť tomu, že sa isté slobody stanú vhodným predmetom ľudských práv. Napríklad slobode každého človeka nebyť napadnutý môžeme pripísať veľkú dôležitosť, preto sa stala ľudským právom. Naopak napríklad požiadavka, aby človeka pravidelne nekontaktovali susedia, nie je dostatočne dôležitá na to, aby prekročila prah sociálneho významu a kvalifikovala sa na ľudské právo. Analýzy prahových hodnôt musia mať preto významné postavenie v rámci ľudských práv. Sen dodáva, že aj keď v prípade ľudských práv, akými sú právo na blahobyt alebo iné ekonomické a sociálne práva, ide o ich uplatnenie viac menej ako legislatívnych princípov, ktoré majú formovať sociálnu politiku podľa hospodársko-ekonomických možností toho ktorého štátu, ich momentálna nerealizovateľnosť nepremieňa tento nárok na „neprávo“ (Sen 2004, 320).

Koncept práv rovnako ako pojem spôsobilostí má normatívny obsah. Obidva sa týkajú negatívnych aj pozitívnych slobôd jednotlivca. Podľa Sena význam ľudských práv spočíva výhradne v určení toho, čo by sa malo „stať predmetom donucovacích právnych noriem“ (Sen 2004, 327). V tejto súvislosti poukazuje na to, že na medzinárodnej úrovni sa veľa diskutuje o tom, aké morálne štandardy musia krajiny spĺňať, aby mohli byť považované za súčasť medzinárodného spoločenstva. Problém nastáva pri hodnotení relevantnosti zásahu do tretích štátov. Rétorika ľudských práv sa často mení na účelovo interpretovanú ideológiu, ktorá má len málo spoločného s obranou skutočného záujmu v oblasti ľudských práv.

Senov prístup sa odlišuje od iných prístupov v tom, že poskytuje priamu podporu širokej charakterizácii základných slobôd a ľudských práv. Dôrazom na pojem spôsobilostí umožňuje zohľadniť špeciálne potreby znevýhodnených skupín, ako sú deti, seniori či ľudia so zdravotným postihnutím, a tým legitimizuje špeciálne práva týchto ľudí. Problémom pri použití pojmu spôsobilostí ako základu ľudských práv zostáva to, že sa relativizuje vo vzťahu ku každej kultúre a jednotlivcovi. Tým sa spochybňuje téza, že existujú univerzálne, neodňateľné a neodcudziteľné ľudské práva. Sen sa snaží riešiť tento problém tým, že pripúšťa, že špecifické nároky nevyhnutné pre ľudský rozvoj sa môžu meniť v priestore a v čase, ale všeobecné dôvody týchto nárokov zostávajú konštantné.

Záver. Ľudské práva majú dlhú históriu. Filozofickým základom ľudských práv je viera v existenciu univerzálne platných morálnych noriem, ktoré patria každému človeku od narodenia bez ohľadu na jeho rasu, pohlavie, vek, zdravotný stav, etnickú, národnostnú alebo štátnu príslušnosť. Analyzované prístupy k ľudským právam odrážajú rozdielne inšpirácie i konečné ciele, ale je nesporné, že všetky sú motivované snahou chrániť určitú kvalitu života. Avšak uznanie týchto spoločných aspektov by nemalo viesť k záveru, že rozdiely medzi nimi sú len vecou odlišného dôrazu na hodnoty, z ktorých každá je nevyhnutnou súčasťou ľudského života. Argumentovali sme, že odlišné hodnoty vedú k rozdielnym zoznamom ľudských práv. Ľudské práva založené na ochrane základných záujmov môžu ospravedlniť nedostatok demokratických práv, pretože podľa stúpcencov tohto prístupu diktatúra nemusí porušovať ľudské práva z ich zoznamu. Ukázali sme, že neoliberalný dôraz na ľudskú autonómiu a slobodu sa môže zmeniť na účelovo interpretovanú ideológiu, ktorá má len máločo spoločné s obranou skutočných záujmov v oblasti ľud-

ských práv. V tejto súvislosti sme spochybnili tézu, že jestvujú univerzálne, neodňateľné a neodcudziteľné ľudské práva. Táto ambivalentnosť zdôvodnenia ľudských práv nasvedčuje tomu, že tento pojem je inštrumentalizovaný v zmysle politickej ideológie.

Literatúra

- ALEXY, R. (2009): *Pojem a platnosť práva*. Bratislava: Kalligram.
- ARISTOTELES (1979): *Etika Nikomachova*. Bratislava: Pravda.
- BENTHAM, J. (1843): *The Works of Jeremy Bentham*, 2nd. ed. Ed. J. Bowring Edinburgh: William Tait. Dostupné na: <http://oll.libertyfund.org/titles/bentham-the-works-of-jeremy-bentham-vol-2> (navštívené 15. 10. 2015).
- GRIFFIN, J. (2008): *On Human Rights*. Oxford: Oxford University Press.
- HABERMAS J. (2012): Koncept ľudskej dôstojnosti a realistická utópia ľudských práv. In: Habermas, J.: *K ústave Európy*. Bratislava: Kalligram.
- HAVLÍČEK, A. (ed.) (2014): *Ľudská a prirodzená práva v dejinách*. Ústí nad Labem: FF Univerzita J. E. Purkyně.
- HOBBS, T. (2009): *Leviathan aneb látka, forma a moc státu církevního a politického*. Praha: Oikoymenth.
- HUSAK, D. (1984): Why There Are No Human Rights. *Social Theory and Practice*, 10 (2), 125-141.
- KANT, I. (2004): *Základy metafyziky mravov*. Bratislava: Kalligram.
- LISTINA ZÁKLADNÝCH PRÁV A SLOBÔD. Zbierka zákonov 23/1991. Dostupné na: www.zbierka.sk/sk/predpisy/23-1991-zb.p-937.PDF (navštívené 15. 10. 2015).
- LOCKE, J. (1965): *Dvě pojednání o vládě*. Praha: ČSAV.
- NĚMEC, V. (2014). Spor právního pozitivismu a přirozenoprávní teorie ve 20. stol.: problém vztahu bytí a mětí. In: Havlíček, A.: *Ľudská a prirodzená práva v dejinách*. Ústí nad Labem: FF Univerzita J. E. Purkyně.
- NICKEL, J. (1987): *Making Sense of Human Rights: Philosophical Reflections on the Universal Declaration of Human Rights*. Berkeley: University of California Press.
- PALOVIČOVÁ, Z. (2013): Senova teória spravodlivosti. *Filozofia*, 68 (4), 265-275.
- SEDOVÁ, T. (2008): K pojmom ľudskej prirodzenosti a kultúry a k ich funkcií v sociálnom poznaní. *Filozofia*, 63 (8), 657-669.
- SEDOVÁ, T. (2012): Poznámky k Habermasovým východiskám komunikačnej teórie konania. *Filozofia*, 67 (9), 743-750.
- SEN, A. (2004): Elements of a Theory of Human Rights. *Philosophy and Public Affairs*, 32 (4), 315-356.
- VŠEOBECNÁ DEKLARÁCIA ĽUDSKÝCH PRÁV. Dostupné na: http://www.snspl.sk/CCMS/files/Vseobecna_deklaracia_ludskych_prav.pdf (navštívené 15. 10. 2015).

Zuzana Palovičová
Katedra filozofie FF UCM v Trnave
Námestie J. Herdu 2
917 01 Trnava
Slovenská republika
e-mail: palovicz@gmail.com